

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları: 48
Türk Uygarlığı Araştırma Merkezi: 5

ÜÇÜNCÜ BİN YILIN EŞİĞİNDE
TÜRK UYGARLIĞI
DÜNÜ-BUGÜNÜ-YARINI

KONGRE BİLDİRİLERİ

2-3 Ekim 2000, Bişkek

BIŞKEK-2003

KAZAKLARI OLUŞTURAN BOYLAR VE BUNLARIN DİĞER TÜRK DEVLETLERİNDEKİ DAĞILIMI

Osman YORULMAZ*

Orta Asya'da bozkır usulü son büyük Türk Devletini kurmuş olan Kazaklar, 'Kazak' adıyla XV. yy da tarih sahnesinde görülür. Umumi kanaat 1456'da ilk Kazak devleti olan Kazak Hanlığı'nın kurulduğu mihverindedir. Altay dağlarından İdil nehrine, Sibiryadan Sırderya hattına kadar geniş bozkırlarda yaşayan göçebe Türk boyları geçmişte olduğu gibi bir organizasyon yapıp Kazak adı altında toplanmışlardır. Bu çalışmada Kazak adı altında toplanan boylar ele alınacak ve boyların bugün yaşadıkları bölgeler gösterilecektir. Genel çizgileriyle cüzlerin tarihi üzerinde de durulacaktır. Burada ifade etmek gerekir ki, bu boylar sadece Kazakların oluşumunda değil, aynı zamanda Kırgızlar, Özbekler, Başkurtlar, Nogaylar, Azeriler, Türkiye Türkleri gibi birçok Türk devlet ve topluluklarının oluşumunda da önemli görevler üstlenmişlerdir. Bu nedenle Kazaklarla birlikte Kırgız, Başkurt, Özbek, Karakalpak, Nogay gibi Orta Asya Türk devletleri ve toplulukları içerisinde bulunan boy ve uruglara da kısaca bakılacaktır.

Mevcut araştırmalarda Kazak Hanlığı'nın ilk oluşum devresinin XV. yy.ın ortalarına rastladığı görülmektedir. Ancak, Ulu Cüz'ü oluşturan Kanlı ve Üysin boylarını M.Ö. III. asırdan, Orta Cüz'ü oluşturan Kıpçak, Nayman, Konrat (Kongrat), Kerey ve Arğın (Argın, Arğun, Argun) boylarını ise orta çağdan itibaren yazılı kaynaklarda takip etmek mümkündür. Kazak boylarıyla ilgili araştırmalar Türkiye'de de yok denecek kadar azdır. Z.V. Togan'ın *Umumi Türk Tarihine Giriş*¹ ve *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*² isimli eserlerinin dışında Kazak boylarıyla ilgili bilgiler ancak Hun, Göktürk, Uygur, Timur vs. Türk devletleriyle ilgili araştırmalar içinde, dağınık halde yer almaktadır.

Bu alandaki araştırmaların çoğu Kazakistan ve Rusya'da yapılmıştır. Kazakistan'da 5 ciltlik *İstoriya Kazahskoy SSR (Kazak SSR Tarihi)*³ ile Kazak Sovyet Ansiklopedisi⁴ başta olmak üzere çok sayıda araştırma yapılmıştır. Şokan Velihanov'un *Ulu Cüz Şejiresi*⁵, Meşhur Jusip Köpeyulı'nın *Kazak Şejiresi*⁶, Şekerim Kudayberdi'nin *Türük, Kırgız- Kazak hem Handar Şejiresi*⁷, Zayır Cadıbekov'un *Kazak Şejiresi*⁸, Muhammed Tınışbayulı'nın *Materialı k*

* Arş. Gör., Mimar Sinan Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, İstanbul / TÜRKİYE.

¹ Z.V. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1981.

² Z. V. Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul 1981.

³ 1943 yılında ilk baskısı yapılan bu eserin *İstoriya Kazahskoy SSR ve Kazak SSR Tarihi* adı altında Kazakça ve Rusça birkaç farklı baskısı yapılmıştır.

⁴ *Kazak Sovyet Ensiklopediyası*, I-XII, Almatı 1972-78.

⁵ Şokan Velihanov, *Tandamalı*, Almatı 1985.

⁶ Meşhur Jusip Kopeyulı, *Kazak Şejiresi*, Almatı 1993.

⁷ Şekerim Kudayberdiulı, *Türük, Kırgız-Kazak hem Handar Şejiresi*, Almatı 1991.

⁸ Zayır Cadıbekov, *Kazak Şejiresi*, Taşkent 1994.

*İstoriı Kırgız- Kazahskogo Naroda*⁹, S. Tolıbekov'un *Kazak Şejiresi*¹⁰ ve H. Madanov'un *Kişi Cüz Şejiresi*¹¹ bunlardan bazılarıdır.

Rus alimleri tarafından yapılan araştırmalar arasında ise, A.İ. Levşin'in *Opisaniye Kırgız-Kazaçih, ili Kırgız Kaysatskih Ord i Stepey*¹², V. Velyaminov-Zernov'un *İssledovaniye o Kasimovskih Tsaryah i Tsaraviçah*¹³ ve H. Aristov'un *Zametki Ob Etničeskom Sostave Tyurskih Plemen i Narodnostey i Svedeniya ob ih Çislennosti*¹⁴ vs. örnek olarak gösterilebilir.

Şecere kitaplarında ve Kazak tarihiyle ilgili diğer araştırma eserlerde Kazak cüzlerinin ortaya çıkışıyla ilgili farklı ifadeler bulunmaktadır.¹⁵ Ne zaman ve ne sebeple ortaya çıktığı konusunda hemen hiç kimse kesin bir şey söyleyememektedir. Başlı başına ciddi bir araştırma gerektiren cüzlerin Kazak Hanlığı öncesi dönemde varlığıyla ilgili kaynaklarda herhangi bir bilgi yoktur. Kanaatim, Altın Orda'nın yıkılmasından sonra meydana gelen yeni siyasi oluşumlar veya onların içerisinde ortaya çıktığı yönündedir.

Ulu Cüz/Orda

Ulu Cüz Kazakları Yedisu bölgesi, İli nehri havzası, Talas ve Şu (Çu) arası, Cungar ve Zaylin Aladağları kuşağı, Kırgız dağları sırtları ve Karadağlarla Sırderya'nın orta ve yukarı kesimlerini yurt tutmuşlardır. Kışlak olarak dağlar arasındaki düzlükleri, dağ eteklerini, dere ve çayların yataklarını kullanmışlardır. Yaylakları ise genellikle Tanrı ve Cungar Aladağları'nın batıdaki yüksek kısımlarıyla çay, dere gibi akarsuların ve göllerin bulunduğu yüksek yerlerde. Ulu Cüz Kazakları genellikle göçebe hayvancılığın yanında su yataklarında, göllerin etrafında ve dağ eteklerinde yani su kaynaklarının bol olduğu yerlerde sulu tarımla da uğraşmışlardır.¹⁶

Bu cüzü oluşturan boyların bazılarının tarihleri milattan öncelere kadar gider. Kanglı ve Üysin boyları günümüze kadar gelmiş, isimleri kaynaklarda zikredilen en eski Türk boylarından ikisidir.

Ulu Cüz boyları içinde en kalabalık olanı Dulatlardır. Bunlar hem sayı, hem güç, hem de zenginlik itibarıyla cüzün diğer boylarından birkaç kat daha üstündür. İli ve civarında yaşayan Ulu Cüz Kazakları daha çok Taşkent hükümet-

⁹ Muhammed Tınışbayulı, *İstoriya Kazahskogo Naroda*, Almatı 1998.

¹⁰ S. Tolıbekov, *Kazak Şejiresi*, Almatı 1992.

¹¹ H. Madanov, *Kişi Cüz Şejiresi*, Almatı 1992.

¹² A. İ. Levşin, *Opisaniye Kırgız- Kazaçih, i Kırgız-Kaysatskih Ord i Stepey*, Almatı 1996.

¹³ V. Velyaminov-Zernov, *İssledovaniye o Kasimovskih Tsaryah i Tsaraviçah*, St. Petersburg 1863.

¹⁴ H. Aristov, *Zametki Ob Etničeskom Sostave Tyurskih Plemen i Narodnostey i Svedeniya ob ih Çislennosti*, St. Petersburg 1897.

¹⁵ Kazak cüzlerinin ortaya çıkışıyla ilgili olarak: S.A. Amanjolov, Kazak yurdunun üç cüze Moğollardan önce X-XII. asırlarda bölündüğünü, (*Vaprosı Dialektologii i İstoriı Kazahskogo Yazıka*, Almatı 1959, s. 112); S.Asfendiyarov, Cüzlerin ilk Cengizliler döneminde ortaya çıktığını, (*İstoriya Kazhstana*, Almatı 1998, s. 98), H. Aristov, Cungar saldırıları sırasında oluştuğunu, (aynı eser, s. 45), Ş. Velihanov, Altın Orda'nın yıkıldığı dönemde meydana geldiklerini, (*Sobraniye Soçineniya*, I, Almatı 1961, s. 205), M. Viyatkin ise XVI. asrın sonlarında meydana geldiklerini, (*Oçerki po İstoriı Kazahskoy SSR*, Moskova 1941, s. 97) belirtmektedir.

¹⁶ Kazahi, *İstoriyo-Emografiçeskoye İssledovaniye*, Almatı 1995, s. 11-12.

lerinin nüfuzları altında kalmışlardır. Kırgız boylarıyla beraber yaşadıkları için onlarla sürekli mücadele halinde olmuşlardır. XVIII. yy.ın başlarındaki baskınlarda bu topraklar Cungarların eline düşmüştür. 1755'te Cungarları ortadan kaldıran Çinliler buraların kendilerine ait olduğu iddiasıyla Kazaklar'dan vergi istemişlerdir. Diğer taraftan komşu Hokant Hanlığı da benzer bir sebeple zekat toplamak için gelmiştir. Bu gelişmeler üzerine Abılay idaresindeki Ulu Cüz Kazakları Çinlileri Küçük Alatav'ın (Aladağ) ötesine atıp eski topraklarına sahip olmuşlardır. Bu bölgedeki nüfuz mücadelesi 1851'de Ruslar'ın gelişine kadar devam etmiştir¹⁷ ve bu tarihten itibaren de artık Ulu Cüz Kazaklarında yeni bir sayfa olan Çarlık Rusyası dönemi başlamaktadır.

XVII. yy.ın sonlarında başlayan Kazak topraklarına yönelik Cungar saldırıları XVIII. yy.ın başlarında doruk noktasına çıkmış, 1723 yılında başlattıkları ani saldırıyla Kazak topraklarının güney ve doğu bölgelerini ele geçirerek Orta ve Küçük Cüz'ün ülkesi ve topraklarını terk etmelerine sebep olmuşlardır. 1723 yılından, 1753-57'de Çinliler'in bölgeye hakim olmalarına kadar Ulu Cüz Cungar hakimiyetinde kalmıştır.¹⁸

XIX. yy.ın ortalarında Ulu Cüz Rus işgaline maruz kalmış ve bu bölgede Ruslar tarafından özel bir idare kurulmuştur. 1856 yılında bu özel idarenin yerine yine Ruslar tarafından Alatav Bölgesi oluşturulmuştur. 1854'te Ulu Cüz Kazakları'nın bir bölümü Kopal Askeri İdaresi'ne verilip 1867, 1886 ve 1891 yıllarındaki reformlarla Ulu Cüzden Sırderya Eyaleti içerisinde Kopal, Vrenen, Carkent (Yarkent), Semireçem (Yedisu), Çimkent ve Evliyaata (Taraz) bölgeleri oluşturulmuştur.¹⁹

XVIII. yy. sonlarında Ulu Cüz yaklaşık yüzbin çadır (yurt)dan ibarettir. Her yurttan (ailede) 5-6 kişi olduğu düşünülürse Ulu Cüz Kazakları'nın sayısı o dönemde beş yüz ila altı yüz bine tekabül eder.²⁰ Tabii bu rakam Ulu Cüzü oluşturan boyların bu cüz içerisindeki kısmına aittir. Bu boyların bazı uruglarının da Özbek ve Kırgızların içerisinde olduğunu hesap etmek gerekir. Yoksa daha Hunlar zamanında bu cüzü oluşturan boylardan Üysinlerin (Wu-sunlar) sayısının bu kadar olduğu görülmektedir.²¹

Ulu Cüzü oluşturan boy ve urugların hangileri olduğu yönünde eserlerde farklı²² bilgiler bulunmasına rağmen esas itibarıyla Ulu Cüz, Üysin, Kanglı, Dulat ve Jalayır boylarından oluşmaktadır.

¹⁷ Ş. Velihanov, aynı eser, s. 92-93.

¹⁸ Ulu Cüz Kazakları'nın Cungarlarla mücadeleleri için bkz. V.A. Moiseyev, *Cungarskoye Hanstvo i Kazahi XVII-XVIII vv.*, Almatı 1991.

¹⁹ *Kazahsko-Ruskiye Otmaşeniye v XVIII-XIX Vekah.* Almatı 1961, s. 334-336, 491-495.

²⁰ Levşin, aynı eser, s. 288.

²¹ N.Y. Biçurin (Yakinf), *Sobraniye Svedeniy o Narodah, Obitavsih v Sredney Azii v Drenye Vremena, II*, Almatı 1998, s. 196.

²² Ulu Cüzü oluşturan boylarla ilgili olarak ilim adamları farklı görüşler sergilemişlerdir. Bunlardan Levşin, Üysin ve Dulatları Ulu Cüz'ün esas boyları olarak almış, Kanglı ve Jalayırları Üysin'in alt boyları olarak vermiştir, (bkz. Levşin, aynı eser, s. 290), Tınışbayev, Ulu Cüz'ün esas boyları olarak Üysin, Kanglı ve Jalayırları almış, Dulatları Üysin'in alt boyu olarak göstermektedir, (bkz. Tınışbayev, aynı eser, s. 68), Velihanov, Dulat, Alban, Jalayır ve Suan'ı Ulu Cüz'ün esas boyları olarak vermekle birlikte bunların Üysin'in boyları olduklarını söylemektedir. Şekerim ise Kanglı'yı Orta Cüz'ün bir boyu olarak göstermektedir (Şekerim, aynı eser, s. 32), Kazahı adlı eserle Kazakistan Tarihi adlı eserlerde ise boylarla uruglar hem karıştırılmış hem de eksik verilmiştir, (bkz. *Kazahı...*, s. 13, *Kazakistan Tarihi*,

Kanglılar (Gao-çı'lar):

Kanglılar, çok eskiden beri Isık göl, Taşkent, Aral ve Karadağlar arasında yaşamış, ismi yazılı kaynaklarda geçen en eski Türk boylarından biridir. Esas olarak İli'nin sol kıyıları ve Zaylin Aladağları'nın eteklerinde yaşamaktadırlar. Bunlardan küçük bir grup da Yedisu ve Güney Kazakistan'ın değişik bölgelerinde yaşamaktadır.²³ Kanglılar Kazakistan'dan başka Kırgızistan ve Özbekistan'da da bulunmaktadır.

Hemen hemen bugün de eski yurtlarında yaşayan Kanglılar'ın şecerelerde kayıtlı tek uruğu (ru) *Şanışkılı*'dır.²⁴

Üysinler (Wu-sun'lar):

Yazılı kaynaklarda isimleri geçen günümüze kadar gelmiş en eski Türk boylarından birisi de Üysinler'dir. Kazak Ulu Cüzünün esasını teşkil eden boyların başında gelir. Eskiden olduğu gibi bugün de Yedisu bölgesinde yaşamaktadırlar.²⁵ Şokan Velihanov Ulu Cüz'deki boyların hepsinin bundan çıktığını ileri sürmektedir.²⁶

Üysinler genellikle *Oşaktı, Şapıraştı, Sıtu/Istı, Sirgeli, Sarüysin, Alban, Suan, Şaksam* uruğlarından oluşmaktadır.²⁷

Dulatlar:

Ulu cüzün önemli bir bölümünü oluşturan Moğollar ve Timurlular döneminde özellikle Doğu Türkistan civarında etkili olan Dulatlar günümüzde İli, Çu, Talas boylarını Kırgız Aladağları'nı, Karadağları ve Sırderya'nın orta kesimine kadar olan bölgeyi mesken tutmuşlardır.²⁸ Ulu Cüz topraklarının büyük bir kısmını bunlar işgal eder. *Janıs, Sıkım, Botbay ve Şınur* Dulat'ın alt boylarıdır.²⁹

Köne Zamandan Bıgıngıe Değın, II, Almatı 1998, s. 311). Kanglı ve Üysinler eski çağlardan itibaren isimleri Çin yıllıklarında geçen en eski Türk boylarından ikisi olup bağımsız devlet kurmuş boylardır. Dulat ve Jalayırlar ise orta çağdan itibaren yazılı kaynaklarda zikredilirler. Dulatlar Ulu Cüz içerisindeki en kalabalık grup olması hasebiyle, Jalayırlar da Cengiz döneminde ön plana çıkmış büyük bir grup olması nedeniyle bu çalışmada Ulu Cüzün asıl boyu olarak ele alındı. Urug, yedi atadan kan bağı olan insanların bir araya gelerek oluşturdukları siyasi ve sosyal gruba/aileler birliğine verilen isimdir. Bu açıdan bakıldığında Levşin'in urug diye verdiği Kanglılar arasında urug olmayıp bunların her birisi bir çok uruğa sahip boylardır. Bu nedenle biz bu çalışmamızda Ulu Cüzün boyları olarak Kanglı, Üysin, Dulat ve Jalayırları aldık. Ulu Cüzün asıl boyları olarak Kanglı, Dulat, Üysin ve Jalayırları almış olmakla beraber hemen ifade edelim ki, özellikle Kanglı'nın Şanışkılı ve Üysin'in Oşaktı, Şapıraştı, Sıtu/Istı, Sirgeli, Sarüysin, Alban, Suan ve Şaksam uruğları da artık bir uruğtan çok, boy statüsündedir. Ancak Ulu Cüzün boyları olarak bunlar yapılan sınıflamanın dışında tutulmasının sebebi burada sadece esas boyların verilmesinden kaynaklanmaktadır.

²³ *Kazahi...*, s. 14.

²⁴ Tınışbayev, aynı eser, s. 73, Şekerim, aynı eser, s. 32, ayrıca Şapıraştı, Istı, Sirgeli ve Oşaktı uruğlarının Kanglı'dan çıktığı şeklinde bir ifade de mevcuttur (Bkz. Sadıbekov, aynı eser, s. 44-45).

²⁵ *Kazak Sovyet Ensiklopediyası, XI*, Almatı 1977, s. 401.

²⁶ Velihanov, aynı eser, s. 111.

²⁷ Tınışbayev, aynı eser, s. 68, Kazak Sovyet Ensiklopediyası, XI, s. 401.

²⁸ *Kazahi...*, s. 13.

²⁹ Sadıbekov, aynı eser, s. 77-83, *Kazahi...*, aynı yer.

Jalayırlar:

Esas olarak Yedisu, Cungar Aladağları, Altın Emel ve Malaysarı dağlarının eteklerinde, İli ve Karatal ırmaklarının arasında, Balkaş civarındaki kumluklarda, Arharlı dağlarıyla İli'nin sol kıyısında yaşarlar.³⁰ Jalayır'ın urugları *Andas, Mirza, Kara Şapan, Oraktı, Ak Beyim, Kalpe, Cupötay, Arık Tınım, Bayşegir, Sıyrış, Balğalı, Kayşılı ve Küşik*'tir.³¹

Orta Cüz/Orda

Orta Cüz Kazakları Sırderya'dan itibaren Orta Kazakistan, Kuzey ve Kuzeydoğu Kazakistan'ı yurt tutmuşlardır. Başka bir ifadeyle, Orta Cüz, İrtiş, Turgay ve Tobol'dan Batı Altay ve Tarbagatay'a, güneyde Sırderya'dan Orta ve Kuzey Kazakistan bozkırlarına, Balkaş'tan güney ve güneybatıya doğru olan bölgeye yayılmışlardır.³²

Orta Cüzü oluşturan Argın (Arğın, Argun, Arğun), Nayman, Kıpçak, Kerey, Vak ve Konrat (Kongrat) boylarının tarihini yazılı kaynaklarda orta çağdan itibaren takip etmek mümkündür. Bunların içinden Kıpçakları Türk tarihinde oynadıkları önemli rol itibariyle ayrıca vurgulamak gerekir. Naymanlar, Kereyler, Argın ve Konratlar ise özellikle Cengiz Moğolları döneminde etkilidirler. *Moğollar'ın Gizli Tarihi*³³ adlı eserde, bunlardan Kereyler ve özellikle de Naymanlar'ın Cengiz Han'a karşı amansız bir mücadeleye girdikleri görülmektedir. Cengiz Han onları itaat altına aldıktan sonra kendini büyük han ilan edebilmiştir. Ancak Kıpçaklar dışında bu boyların hiçbiri bağımsız güçlü devletler kuramamışlardır. Zaman zaman müstakil yaşamış olsalar da çoğunlukla bölgede kurulan diğer devletlerin hakimiyetlerinde hayatlarını sürdürmüşlerdir. Cengiz Hanın yaptığı taksimat sonrasında çoğunluğu Altın Orda'nın hissesine düşen Orta Cüz boyları XV. yy'ın sonlarından itibaren Kazak Hanlığı içinde yer almıştır.

Orta Cüz Kazakları'nın 1723 ve 1739-41 yıllarındaki Cungar saldırılarında büyük zayıyata uğradıkları görülür ve bu son saldırılarda Orta Cüz Cungar nüfuzuna girmiştir.³⁴ Abılay döneminde kısmen toparlanan ve Abılay'ın Rusya ve Çin arasında takip ettiği ikili siyaset sayesinde 10 yıl kadar bağımsız hareket eden Orta Cüz Kazakları 1822'de Sibir Kırgızlarıyla ilgili kararname ile hanlık lav edilmiş ve Orta Cüz Rus işgaline uğramıştır.³⁵

Orta Cüz Kazaklarının Rus işgali sırasındaki nüfusları Levşin'in tespitlerine göre, yaklaşık iki milyon yüz bin kadardır.³⁶

³⁰ Kazahı..., s. 14.

³¹ Şekerim, aynı eser, s. 33. Tınışbayev, aynı eser, s. 71-72. Sadıbekov, aynı eser, s. 84-91.

³² Kazahı..., s. 14.

³³ Cengiz Han'la Kereyler ve Naymanlar arasındaki mücadeleler eserin birçok yerinde geçtiği için sayfa numaraları gösterilmemiştir. Bu nedenle bu mücadeleler için bkz. *Moğolların Gizli Tarihi* (Terc. Ahmet Temir, Ankara 1986).

³⁴ M. Viyatkin, *Oçerki po İstorii Kazahskoy SSR s Drevneyşih Vremyen po 1870 g. I*, Leningrad 1941, s. 120, 142-145; İ. Yerofeyeva, *Han Abulhair; Polkovodets, Pravitel i Politik*, Almatı 1999, s. 123-126, 237-259.

³⁵ Viyatkin, s. 238-240.

³⁶ Levşin, s. 288.

Rus işgalinden hemen sonra Orta Cüz'de idari düzenlemelere gidilmiştir. 1824 yılında Kökçetav, Karkaralın bölgeleri, 1831'de Ayaguz, 1832'de Akmola, 1833'de Bayan-Aul ve Uç-bulak, 1834 yılında Amankaragan (sonradan Kuşmurun), 1844'te Kökbektin, 1854'te Kuşmurun'un yerine Atbasar bölgeleri kurulmuştur. 1822'de Omsk Eyaleti, Omsk, Petropavlov, Semipalatinsk ve Üst-Kamenogorsk olmak üzere dört bölgeye ayrılmıştır. 1854'te Doğu Kazakistan'da Sibir Kırğızları eyaleti ve Semipalatinsk eyaleti şeklinde iki idare kurulmuştur. 1868 ve 1891 yıllarındaki reformlarla son bir değişiklik yapılarak Orta Cüz Kazakları Semipalatinsk ve Akmola eyaletleri şeklinde ikiye ayrılmıştır.³⁷

Orta Cüz, *Nayman, Kıpçak, Kerey, Konrat, Vak ve Arğın* boylarından oluşur.³⁸

Naymanlar:

Esas itibarıyla Üst-Kamenogorsk, Zaysan, Atbasar, Semipalatinsk, Pavlodor, Perovsk ve Yedisu vilayetinde yaşarlar.³⁹ Naymanlar, *Yergenekti, Sarjomart, Ökrem, Küyünşek, Süyünşek, Bura, Matay, Karakerey, Sadır, Bağanalı, Baltalı, Sarğaldak, Şoştan, Karatay ve Kertanbalı* uruğlarından oluşur.⁴⁰

Kıpçaklar:

Bu boyun asıl kütlesi Kostanay, Kızılorda (Akmescit), Pavlodor, Turgay vilayetlerinde bulunmaktadır.⁴¹ *Karakıpçak, Tuyıktı, Kitabay, Bulın, Karabalık, Köldeneni, Tanabuğa, Torayğır, Konur, Uzun, Kökmürin* Kıpçakların uruğlarıdır.⁴²

³⁷ *Materialı po istorii Politiceskogo Stroya Kazahstana, I*, Alma-Ata 1960, s. 91 vd.

³⁸ Şekerim, aynı eser, s. 34-40. Tınışbayev, aynı eser, s. 68. Kazakistan Tarihi, s. 312. Orta Cüzü oluşturan boylarla ilgili farklı bir sınıflama Levşin'e aittir (bkz. Levşin, aynı eser, s. 290). Levşin, Orta Cüz boyları olarak Nayman, Kıpçak, Arğın ve Uvakiyeyleri gösterirken, Uvakiyeyleri de Uvak, Girey ve Taraklı (Taraktı) olmak üzere üçe ayırır. Görüldüğü üzere Uvakiyey ismi Uvak (Vak) ve Girey (Kerey) isimlerinin birleşmesiyle oluşmuştur. O dönemde Vak ve Kereyler Uvakiyey adı altında toplanmışlardır. Tarihi kayıtlarda aslında Uvak (Vak)ların Ablay zamanında ortaya çıktığı ve Kereyler'in bir kolu olabileceği şeklinde ifadeler mevcuttur. Eğer bu ifade doğru ise Levşin'in eserini yazdığı dönemde yani 1800'lerin başlarında Uvak (Vak)lar yeni yeni ortaya çıkıyorlardı. Vakların ayrılmasıyla birlikte Girey (Kerey)lerde ayrı bir boy olarak Orta Cüz içerisindeki yerlerini aldılar. Hemen ifade edelim ki, Kereyler isimleri Ortaçağ kaynaklarında geçen eski ve büyük boylardan birisidir. Burada önemli olan Vakların kim olduğudur. Kereylerin bir kolu mu, yoksa ayrı bir boy mu? Kaynaklarda Kereyler hep tek zikredilmektedir. Sadece Levşin ile birlikte bu dönemde Vaklarla birlikte görülmektedir. Bu birliktelik nasıl ve ne zaman gerçekleşti kesin bir şey söylemek güçtür. Levşin'in Uvakiyeyler'in üçüncü boyu olarak gösterdiği Taraklı (Taraktı) ise aslında Arğın'ın bir uruğu (ru)dur, (bkz. aşağıda Arğın bölümü). Konuyla ilgili yapılan araştırmalara ve Kazakistan'daki gözlemlerime dayanarak bugün Vakların da Orta Cüzün esas boylarından biri olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü eskiden Uvakiyey grubuna dahil olan insanların bugünkü nesillerine mensup oldukları boyun adı sorulduğunda bir kısmından Vak, bir kısmından da Kerey şeklinde cevap alınacaktır ki, bu da artık Vakların da ayrı bir boy olduğunu göstermektedir. Diğer taraftan Levşin Konratları (Kongratlar) da Orta Cüz'e dahil etmemiştir. Sebebi ise belli bir dönem Konratlar'ın Ulu Cüz'e bağlanmalarıdır. Ne kadar Ulu Cüz'le birlikte oldukları bilinmiyor. Ancak Konratlar bugün tartışmasız Orta Cüzün bir boyudur.

³⁹ Levşin, aynı eser, s. 294. *Kazahi...* s.16.

⁴⁰ *Al-Bestereki Emir-bek Esenbaytegi. Şejire*. Almatı 1992, s. 69.

⁴¹ Levşin, aynı eser, s. 294. *Kazahi...*, s. 17.

⁴² Levşin, aynı eser, s. 290. Esenbaytegi, aynı yer, *Kazakistan Tarihi, II*, s. 313.

Kereyler:

Yoğun olarak Petrapavlov, Omsk, Kostanay, Zaysan, Karkaralin'de bulunmaktadır.⁴³

Bunların bir kısmı Çin ve Moğolistan sınırları içerisinde kalmıştır. *Murn, Bayjigit, Tastaban, Merkit, Jedik, Jantekey, İteli, Şeruşi, Karakas, Malkı, Sarbas, Şubarayğır, Kaysadak, Şimoyın* Kerey'in uruglarıdır.⁴⁴

Konratlar:

Güney Kazakistan'da Sırderya'nın orta kesiminde yerleşmişlerdir. Kızılorda (Akmesçit) ve Çimkent şehirlerinde yoğun olarak yaşamaktadırlar.⁴⁵ Bunlar Naymanlar'ın bir kısmıyla birlikte Ulu Cüz taraflarına göç ederler. Bu boy içinde *Baylar, Jandar, Orazgeldi, Kulşiagaş, Algay, Bojban, Akbolat, Jamanbay, Jetimder, Kuşsanşi* urugları bulunmaktadır.⁴⁶

Vaklar:

Semipalatinsk, Petrapavlov, Aktöbe ve Pavlodor yoğun olarak yaşadıkları şehirlerdir.⁴⁷ Eski şecere kaynakları Vaklar'dan bahsetmemektedirler. Ancak bazı eserler onların Abılay Han zamanında ortaya çıktıklarını söylemektedir.⁴⁸

Argınlar:

Orta Cüzün en büyük bölümünü oluşturan Argınlar, Turgay Platosundan Doğu Kazakistan'a kadar olan geniş bir alanı işgal ederler. Esas itibarıyla Pavlador, Kökçetav, Akmola, Turgay, Atbasar ve Kostanay vilayetlerinde yoğunlaşmışlardır.⁴⁹ *Taraktı, Karakesek, Kanjıgali, Karaul, Altay, Karpi, Temiş, Tineli, Beriş, Besentiyyin, Ağış, Kalkaman, Kazğan, Şakşak, Sarjetik, Atıgay, Süyindik, Kuandık, Begendik, Şegendik, Törtül, Karjas, Şanşar, Boşan, Kökşal, Tobıktı* bu boyun uruglarıdır.⁵⁰

Küçük Cüz / Orda (Kişi Cüz/ Orda)

Küçük Cüz Kazakları İrtiş, Tobal, Turgay nehri ve Mugacar dağlarından Hazar ve Ural'a, Üst-yurt bölgesiyle, Sırderya'nın aşağı ve orta kısımlarından Ural ve Tobol'a kadar olan geniş bölgede yaşarlar. Yazın havası serin, otu ve suyu bol yüksek kesimlere göç ederlerken, kışın Sırderya, Kuban ve Mangışlak gibi daha ılıman iklime sahip yerleri tercih ederler.⁵¹

Kazak Hanlığı öncesi tarihleri hakkında pek fazla bilgiye rastlanmaz. An-

⁴³ Kazahı..., aynı yer.

⁴⁴ Esenbaytegi, aynı yer, *Kazakistan Tarihi*, aynı yer, Levşin ise Kereyleri Vaklarla birlikte Uvakgırey şeklinde vermiştir, (bkz. Levşin, aynı eser, s. 290)

⁴⁵ Kazahı..., aynı yer.

⁴⁶ Esenbaytegi, aynı yer.

⁴⁷ Kazahı..., aynı yer.

⁴⁸ Şekerim, aynı eser, s. 38, *Kazahı...*, aynı yer, *Kazakistan Tarihi*, aynı yer.

⁴⁹ Levşin, aynı eser, s. 293, *Kazak Sovyet Ensiklopediyası*, VI, s. 450, *Kazahı...*, s. 16.

⁵⁰ Esenbaytegi, aynı yer.

⁵¹ Levşin, aynı eser, s. 292-293, *Kazahı...*, s. 17-18.

cak Kazakistan Tarihi⁵² adlı eser, Nogay Ordasının XVI. asrın ikinci yarısında iç çekişmelerle dağılmaya başlamasından sonra Yayık civarında bulunan Nogay Ordasına tabi boylar Küçük Cüz'e katıldıkları şeklinde bir ifade mevcuttur. Bu dönemde cüzlerin olup olmadığı dahi bilinmezken böyle bir ifadenin doğruluğu şüpheli görünmektedir. Ancak bu ifade doğru olsa da olmasa da Küçük Cüzü oluşturan boyların bir zamanlar Altın Orda'nın meşhur ordu komutanının ismiyle tesmiye olunan grubun bir kısmı olduğu anlaşılmaktadır ki bu açıdan önemlidir. 1723'teki Cungar baskınları sırasında topraklarının önemli bir kısmını kaybeden Küçük Cüz Kazakları sadece topraklarını kaybetmekle kalmamışlar aynı zamanda yeni yerleştikleri topraklarda Rus uyruğu İdil Kalmukları, Rus Kazakları ve Başkırtlarla da uzun süre mücadele etmek durumunda kalmışlardır.

Diğer cüzlerdeki boyların tarihleriyle kıyaslanırsa, Küçük Cüz'deki boyların çok daha yeni oldukları görülür. Siyasi tarihleri karanlıktır. Ancak Ruslara karşı isyanlarda, özellikle de Kenesarı Kasımlı Milli Bağımsızlık Hareketi'nde Küçük Cüz boy ve uruglarının diğer boylara nazaran daha aktif oldukları görünmektedir.⁵³ Bununla birlikte 1801'de Küçük Cüz'den bazı boy ve uruglar Bökey Han tarafını tutarak, Ural nehrinin karşı tarafına göç etmişler ve burada Bökey (Bükey) Ordasını oluşturmuşlardır. Bunlar arasında Küçük Cüz'ün üç boyundan da urug (ru)lar vardır.⁵⁴ Ayrıca Hive'nin kuzeybatısından Üst-Yurt'a doğru uzanan geniş düzlüklerde yerleşen Bayulu, Törtkara, Tabın, Şekti urugları 1820-1830'lu yıllarda Hivelilerle yaptıkları savaşları kaybedip Hive Hanlığı'nın hakimiyetine girmişlerdir. Bunların sayıları on bin civarındadır.⁵⁵

1731'den 1824 yılına kadar hanlık statüsü korunmuştur.⁵⁶ Hanlığın ortadan kaldırılmasından sonra Küçük Cüz Kazakları Ural, Turgay, Mangışlak ve Zakaspiy eyaletlerine bölünmüştür.⁵⁷

XVIII. yy'ın sonlarında Küçük Cüz yaklaşık yüz doksan bin yurda (çadıra) sahipti. Bu da aşağı yukarı bir milyon ila bir milyon yüz bin arasında insan demektir.⁵⁸

Levşin'e göre Küçük Cüz Kazakları büyük bir boy olan Alşın boyuyla yedi küçük boydan oluşmuştur. Bu yedi boy bir araya gelerek Yediru'yu (Jetiru) oluşturmuşlardır. Alşınlar ise Bayulu ve Alımulı adlı iki boyun birleşmesinden meydana gelmiştir.⁵⁹

⁵² Kazakistan Tarihi, II, s. 311.

⁵³ E.B. Bekmahanov, *Kazakistan XIX. Gasırdın 20-40 Jıldarında*, Almatı 1994, s. 174 ve sonrası.

⁵⁴ Vıyetkin, I, s. 217.

⁵⁵ Bekmahanov, aynı eser, s. 160.

⁵⁶ M. Vıyatkin, *Oçerki Po İstorii Kazahskoy SSR Drevneyşih vremen po 1870 g., I.*, Leningrad 1941, s. 240-242; L. Meyer, *Kirgizskaya Step Orenburgskago Vedomstva*, Sanktpeterburg, 1865, s. 42.

⁵⁷ Küçük Cüz'deki Ruslar'ın yaptığı idari değişikliklerle ilgili olarak tafsilen bkz. *Materialı po istorii Politicheskogo Stroya Kazahstana, I*, Alma-Ata 1960.

⁵⁸ Levşin, aynı eser, s. 288.

⁵⁹ Levşin, aynı eser, s.289 ; Küçük Cüz boyları için ayrıca bkz. Şekerim, aynı eser, s. 34 ; Tınışbayev, aynı eser, s. 68 ; *Kazahı...*, s. 18 ; *Kazakistan Tarihi, II*, s. 313-314.

Bayulı :

Ural ile Embi (Emba) arasında Mangışlak'ta Hazar sahillerinde Üstyurt bölgesinde yerleşmişlerdir. Ayrıca bir kısmı da Sır-derya'dan, Tobol ve Turgay'a kadar olan sahayı işgal etmiştir.⁶⁰ Bayulı'nın urugları; *Aday, Jappas, Alaşa, Baybaktı, Maskar, Beriş, Tazdar, Esentemir, Çerkes, Tana, Kızılgurt ve Şayığlar*'dır.⁶¹

Alimulı:

Kışlak olarak kullandıkları sahalara Emba'nın Hazar'a döküldüğü yerden, Aral'ın kuzeybatı sahillerine, Barsuk ve Karakum'dan Sır-derya'nın aşağı kısımlarına, Kuban ve Yeniderya arasındaki bölgelerdir. Yaylakları ise Aksakal gölünden Turgay, Tobol, İrgiz, Or, İlek, Kobde, Embi, Temir, Sayızu, Mugacar dağları ve Karakum'a kadar olan yerlerdir.⁶² Alimulı, *Kara Sakal, Kara Kesek, Kitay (Kete, Kitya), Törtkara, Şömekey, Şekti* adlı uruglardan oluşur.⁶³

Jetiru:

Güneyde Sır-derya'nın orta akışından, kuzeyde Ural dağlarının eteklerine kadar olan Merkezi Kazakistan'ı yurt tutmuşlardır.⁶⁴ *Tabın, Tama, Kerderi, Kereit, Jağalbaylı, Tilev, Ramadan* Jetiru (Yediru)'nun uruglarıdır.⁶⁵

Kazakları oluşturan boylar bu şekilde verildikten sonra şimdi de Özbek, Kırgız, Başkurt ve Nogay birliğinde yer alan ve aynı zamanda da Kazaklar içinde bulunan boy ve uruglara bakalım.

Bugün Orta Asya'nın en verimli topraklarına sahip olan Özbekler Altın Orda'nın dağılmasından sonra bu bölgeye gelen bozkırlı göçebe Türk boylarıyla, buraya çok daha önceden gelip yerleşmiş Karluk, Oğuz gibi yerleşik hayata geçmiş Türk boylarından oluşmaktadırlar. Özbekistan'da önemli ölçüde Tacik olmasına rağmen Özbeklere bunların etkisi pek fazla değildir. Şekerim'in ifadesiyle Özbekler içinde Nogaylar'dan; *Tuyaklı, Molla Kesek, Mirza Kesek, Mitani, Naymanlar'dan; Kostamgali, Vaktamgali, Çadırbek, Üysin'den; Oşakti, Köztamgali, Örgenekli, Katagan, Köşşi* boy ve urugları vardır. Bunlarla birlikte, *Kitay, Kıpçak, Karakalpak, Türkmen, Jalayır, Türik, Mangıt, Kanglı, Keneges, Taba, Merkit* ve diğerleri bulunur.⁶⁶

Kırgızlar arasında ise Kazaklardaki boylardan farklı boy bulmak zor görünmektedir. *Kırgızı* adlı eserde Manas'ın hanlığa yükselişine katılan boylar arasında *Arğın, Nayman, Kıpçak, Alçın (Alşın), Nogay* gibi Kazakları oluşturan esas boylar bulunmaktadır.⁶⁷ Ayrıca *Kongrat, Jediger, Kanglı, Kesek, Tazdar* gibi

⁶⁰ Levşin, aynı eser, s. 293 ; *Kazahi...*, s. 19.

⁶¹ Levşin, aynı eser, s. 290 ; Şekerim, aynı eser, s. 34; Tınışbayev, aynı yer; Esenbaytegi, aynı eser, s. 110.

⁶² Levşin, aynı eser, s. 292; *Kazahi...*, s. 18-19.

⁶³ Levşin, aynı eser, s. 290; Şekerim, aynı yer.

⁶⁴ Levşin, aynı eser, s. 293; *Kazahi...*, s. 19.

⁶⁵ Levşin, aynı eser, s. 290; Şekerim, aynı yer; Tınışbayev, aynı yer; Esenbaytegi, aynı yer.

⁶⁶ Şekerim, aynı eser, s. 59-60; Togan, *Türkistan...*, s. 42-45.

⁶⁷ Kırgızı, *Etnogeneticeskiye i Etnokulturniye Protsezi v Drevnosti i Srennevekoye v*

daha çok Ulu ve Orta Cüz'de bulunan boy ve uruglar da mevcuttur.⁶⁸

İdil Havzasındaki çeşitli Türk boylarının bir araya gelmesiyle oluşmuş olan Başkurtlar'ın Togan⁶⁹ ve Şekerim'de⁷⁰ kayıtlı boyları şunlardır: *Tabın, Tama, Kıpçak, Kutay, Tazdar, Kırgız, Toğzdar, Yeni Baylar, Nogaylar, Sarıtar, Bayulı, Türikmen* ve diğerleri. Başkurtlar içerisinde ise genellikle Küçük Cüz'deki boy ve uruglar bulunur.

Bu gün ancak Dağıstan'da küçük bir grup olan Nogaylar'ın şecerelerde kaydedilen boy ve uruglarından bazıları şunlardır: *Barın, Arğın, Kıpçak, Konrat, Alşın, Kanglı, Alaş, Tama, Kereyit, Onğarnayman*.⁷¹ Nogay birliğini oluşturan boylar arasında Kanglı gibi Ulu Cüz'den de boylar olmasına rağmen esas itibarıyla Orta ve Küçük Cüz'de bulunan boylar ve uruglar vardır.

Genel itibarıyla Ulu Cüz boyları Kırgız ve Özbeklerin içerisinde; Orta Cüz boyları Kırgız, Özbek, Karakalpak, Nogaylarda; Küçük Cüz boy ve urugları ise Nogay, Başkurt, Tatar gibi batıda bulunan Türk devlet ve toplulukları içinde yoğunluktadır.

Burada Orta Cüz boylarından biri olan Kıpçakları ayrıca vurgulamak gerekir. Türkiye ve Azerbaycan⁷² dahil olmak üzere adını burada zikretmediğimiz diğer Türk devlet ve toplulukları içerisinde de hatırı sayılır ölçüde yer almaktadır.⁷³

Orta Asya'da yaşamış Türk boyları eski çağlardan itibaren Asya ve Avrupa'nın çeşitli bölgelerine çok sayıda göç vermişlerdir. Bundan ötürü de Avrasya'nın dört bir tarafına dağılmışlardır. Bu nedenle Orta Asya'da her geçen gün Türk nüfusu azalmıştır. Bu bölgede Timur'dan sonra güçlü bir Türk devleti de kurulamamıştır. Buna ilaveten ilki XIII. Asırda Cengiz Moğolları ikincisi ise XVII. asrın sonu XVIII. asrın başlarında Moğol-Cungar istilaları olmak üzere iki büyük Moğol işgali yaşanmıştır. XIII. asırdan itibaren Moğol, Çin ve Rus istilalarına maruz kalan Orta Asya Türklüğünün istilaların yanı sıra iktisadi, kültürel, siyasi ve sosyal hayatlarındaki bütün zorluklara rağmen halen büyük oranda milli kimliklerini muhafaza ediyor olması Türk uygarlığına yapmış olduğu en büyük katkıdır denilebilir.

Tsentrallyy Azii, Bişkek 1996, s. 23.

⁶⁸ Bu boylar ve diğer Kırgız boyları için bkz. C. Attokurov, *Kırgız Sanjırası*, Bişkek 1995.

⁶⁹ Togan, *Türkistan...*, s. 161.

⁷⁰ Şekerim, aynı eser, s. 62..

⁷¹ Şekerim, aynı eser, s. 60; *Kazakistan Tarihi, II*, s. 310.

⁷² Kafkaslardaki Kıpçaklar için bkz. M. F. Kırzioğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruh Boylarında KIPÇAKLAR*, Ankara 1992.

⁷³ Kıpçaklar'ın yayılması konusunda bkz. İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1991, s. 175-184; S. M. Ahincanov, *Kıpçakı v İstorii Srednevekovogo Kazahstana*, Almata 1999.